

ВПЛИВ «ВІЙСЬКОВОЇ ТРИВОГИ 1875 Р.» НА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ РОСІЙСЬКОЇ ТА ГЕРМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЙ

М. С. Курзенков

АНОТАЦІЯ

Стаття «Вплив «Військової тривоги 1875 р.» на зовнішньополітичні відносини Російської та Германської імперій» є продовженням дослідження впливу Російської імперії на зовнішню політику Германської імперії 1871-1890 рр. У роботі розглядається зовнішньополітична ситуація в Європі, що передувала події «Військової тривоги». Розглядаючи саму подію, в першу чергу, як зондаж Росії Германською імперією та вплив на їх відносини, зроблено висновок, що кожна з великих держав мала свій зиск у перебільшенні створеного положення в Європі.

Ключові слова: «Військова тривога 1875 р.», «Союз трьох імператорів», Франкфуртський мир, франко-пруська війна 1870 – 1871 рр.

Проблема вирішення конфліктів дипломатичним шляхом завжди гостро стояла в світі. Прикладів мирного вирішення таких ситуацій, де уникнути війни виключно важко, не багато. З останніх подій можна лише згадати бомбардування Сирії, що вдалося уникнути завдяки дипломатичним переговорам. Багато конфліктів розв'язати мирно не вдалося: це й арабська весна, і війна Росії з Грузією, численні африканські війни. Тому вивчення успішного вирішення гострих політичних проблем є найважливішою частиною історії.

Події «Військової тривоги 1875 р.» актуальні також з чисто історичної точки зору, як один з показових елементів німецько-російських відносин. Саме «Військова тривога 1875 р.» вперше настільки явно продемонструвала суперечності в зовнішній політиці Німеччини та Росії, які склалися після франко-пруської війни 1870-1871 рр.

Окремих робіт на тему «Військової тривоги» у вітчизняній історіографії ми не знайшли. Найбільш близькою за темою дослідження Л. М. Шнеерсона «На роздоріжжі європейській політиці: австро-російсько-німецькі відносини 1871-1875 рр.» [1], де дослідник аналізує умови створення так званого «Союзу трьох імператорів», зовнішньополітичну ситуацію, що склалася в Європі та на Сході в перші роки існування Союзу. Однак автор проводить аналіз європейської політики лише до кінця 1874 р., куди не потрапили події «Військової тривоги 1875 р.».

Значне місце у своїй фундаментальній роботі «Бісмарк. Політична біографія» [2] відводить питанню «Військової тривоги» такий радянський дослідник, як В. В. Чубинський, а також Ю. В. Борисов у роботі «Російсько-французькі відносини після франкфуртського миру 1871 - 1875 рр.» [3]. Вони досить докладно аналізують факти

провокації французів з боку Німеччини, дають оцінку політики Бісмарка на цьому етапі, звертають окрему увагу на роль Росії у вирішенні конфлікту. Однак, в цих роботах погляд на події однобокий, продиктований безоглядним слідуванням марксистській ідеології. Крім того, на них очевидно впливало упередження, яке мали деякі радянські історики до особистості Бісмарка, вважаючи його мало не предтечею Гітлера, що, зрозуміло, не має нічого спільного із реальним станом речей.

Із радянської історіографії слід також виділити А. С. Єрусалимського роботу «Бісмарк. Дипломатія і мілітаризм» [4].

У німецькій історіографії присутня дещо інша оцінка діяльності Бісмарка і взагалі «Військової тривоги». Деякі з них наприклад, А. Хільгруббер [5] наполягають на тому, що вторгнення не планувалося в 1874-1875 рр., а концентрація військ і мобілізація були своєрідною акцією залякування.

Е. Людвіг [6] не заперечує прагнення Бісмарка до війни, але робить акцент на реваншистських маніфестах і провокаціях з боку Франції, в якійсь мірі повторюючи слідом за Бісмарком тезу про необхідність нанесення превентивного удару перед обличчям небезпеки від Франції. Англійський історик А. Палмер [7], який не приділив цьому періоду значного місця в своїй роботі «Бісмарк», вважає винуватим у нагнітанні пристрастей виключно «залізного канцлера».

Джерельна база даної роботи є достатньою для історичного аналізу та репрезентації подій «Військової тривоги». У роботі використовувалися різні за походженням міжнародні договори (наприклад, акт приєднання Німеччини до російсько-австрійської конвенції) [8], мемуарна література (в основному представлена Отто фон Бісмарком «Думки та спогади») [9]. Принагідними стали дипломатичні документи такі як листи та депеші Міністерства закордонних справ Російської імперії, що опубліковані в журналі «Червоний архів» [10].

Слід сказати, що дослідники, які розглядали обрану тему у своїх роботах, прагнули, в основному, відповісти на одне єдине питання: чи мала за мету німецька провокація напад на Францію, чи вона не виходила за межі звичайної дипломатичної гри залякувань, яку так часто використовував німецький канцлер. Мало уваги приділяється зміні відносин Росії та Німеччини після цієї події, а також оцінки зовнішньополітичних переваг, які прагнули отримати учасники «Військової тривоги 1875 р.».

Мета роботи: визначити вплив «Військової тривоги 1875 р.» на зовнішньополітичні відносини Російської та Германської імперій.

Досягнення мети передбачає виконання наступних завдань: аналіз події «Військової тривоги 1875 р.», визначення можливої вигоди, що переслідували учасники цього конфлікту, та показати, яким чином ця подія вплинула на відносини між Російською та Германською імперіями.

Після франко-пруської війни 1870 - 1871 рр. економіка об'єднаної Німеччини почала стрімко розвиватися, навіть у порівнянні з минулим бурхливим розвитком 60-х рр. XIX ст. Якщо за попереднє двадцятиріччя було засновано 295 акціонерних компаній, то з 1871 р. по 1874 р. - 857 [11]. Настільки великий економічний стрибок був викликаний низкою як внутрішньо, так і зовнішньополітичних факторів. Одними з них були значні фінансові надходження від переможеної Франції в рамках виплати контрибуцій [12].

Незважаючи на високі показники в економіці та зростання престижу на зовнішньополітичній арені, міжнародне становище Німеччини було досить складним. Перебуваючи в центрі Європи, Германська імперія була оточена з усіх боків іншими великими державами, а якщо врахувати ще фактор французького антагонізму, то об'єднаній Німеччині доводилося докласти багато зусиль для того, щоб уникнути створення проти неї коаліції із великих держав і війни на два фронти. Її проблема

полягала в тому, що чим сильнішою вона ставала, тим більшими були шанси на організацію подібної коаліції [13]. Поки для Німеччини існував фактор Франції, їй доводилося стримувати свої амбіції і витратити енергію на ізоляцію свого опонента. Тому природним виглядає бажання Бісмарка досягти ізоляції Франції і при можливості завдати їй ще одну військову поразку.

Бісмарк досяг успіху, віддаливши від Франції Австро-Угорщину. Остання, пов'язуючи свої амбіції великої держави із Балканами, бачила своїм головним опонентом Росію, а тому прагнула заручитися підтримкою Англії та Німеччини проти неї. Через те, що з Англією у міністра закордонних справ Австро-Угорщини домовитися не вдалося, він був змушений погодитися на пропозицію Бісмарка про «Союз трьох імператорів» [14].

Сподівання германського канцлера на зближення з Англією, щоб набути в її особі додаткового заслону проти потенційно можливої коаліції за участю Франції, виявилися вельми сумнівними. З наведених документів у монографії Л. М. Шнеерсона [15] можна стверджувати, що Франція на той момент була більш вигідним економічним партнером для Англії, ніж Німеччина. Досить широкі кола англійської громадськості не схвалювали німецької анексії і, оскільки, були сильні економічні, політичні і культурні зв'язки з Францією, бажали відновлення її як фактора, який врівноважував би завойований Германською імперією вплив у Європі [16]. Бісмарк намагався заручитися підтримкою Англії, однак відсутність протиріч, яке Бісмарк виставляв як одну з головних платформ для зближення, вистачало хіба що для підтримки добросусідських відносин, але ніяк ні для союзу з Англією.

Таким чином, для Німеччини життєво важливо було не допустити зближення Росії з Францією. Уся складність становища була в тому, що занадто близькі відносини з Росією також не були на руку Німеччині, оскільки вона, в такому разі, потрапляла в залежне становище від позиції цієї країни, яка при необхідності завжди могла розраховувати на Францію, як противагу Германській імперії. Тому ідеальною комбінацією для Бісмарка був «Союз трьох імператорів» [17], де можливості грати роль посередника Росії між Німеччиною й Францією зрівнювалася схожою же роллю Німеччини щодо Росії та Австро-Угорщини.

Що стосується Росії, то на розвиток промисловості та фінансів значно впливали німецькі підприємці [18]. Залежність від германської сировини, конкуренція за ринках збуту, навіть, незважаючи на те, що висока кон'юнктура на аграрному ринку притупляла ці розбіжності, Росія не могла не побоюватися економічної залежності від Німеччини. Почуття явного економічного, фінансового і багато в чому військової переваги останньої, змушували Росію шукати противагу Німеччині. Її було знайдено все в тому ж «Союзі трьох імператорів» [19], який дозволяв Росії договором із Австро-Угорщиною в якійсь мірі стабілізувати ситуацію на Сході і за допомогою цього Союзу надавати дипломатичну підтримку Франції з метою її відновлення. Погоджуючись на «Союз трьох імператорів», Росія свідомо йшла на роль посередника між Францією і Німеччиною [20], і поки на Сході спостерігалось затишшя, Німеччина мала на багато більше можливостей для посередництва у відносинах Росії з двоєдиною монархією.

Слід зауважити, що Росія ні в якому разі не збиралася на тому етапі робити ставку на Францію. Для Росії було вигідне існування противаги Німеччині в центрі Європи, щоб послабити її вплив на континенті і свою залежність від останньої. У цьому ж дусі була складена інструкція для князя Миколая Орлова, призначеного в грудні 1871 р. послом до Парижа. У ній підкреслювалася готовність до сприяння відродження сил Франції, прагнення відповісти взаємністю на добрі наміри Франції, «але, не допускаючи такої близькості і довіри, яку французький уряд ще не виправдав» [21]. Увага посла була спрямована на те, що при ситуації, яка створилася, спільність дій з Францією «принесе більше незручностей, ніж вигоди» [22]. Насамперед, не можна не

враховувати слабкість правління французького режиму, пояснив князь Олександр Горчаков, він лише тимчасовий і «ніщо не захищає нас в рівній мірі від повернення радикальних і ультрамонтанських впливів» [23]. Потім не виключено, що Франція побажає використовувати зближення із Росією у своїх реваншистських інтересах. «Важливо, щоб французький уряд не мав ніяких ілюзій щодо цього» [24]. Але при цьому, він вважав одним з найперших завдань посла роз'яснити в Парижі, що близькість Росії з Німеччиною, яка диктується географічним положенням обох держав та їх взаємними інтересами, ніяк не обмежує свободу дій Росії, і її політика визначається тільки власними інтересами. Отже, характер російсько-французьких відносин залежатиме від самого французького уряду [25].

При такій зовнішньополітичній ситуації германський канцлер розумів, що чим більше відновлює свої сили Франція, тим більше вона приваблива як союзник для противаги Німеччині в Європі, і шанси на формування антигерманської коаліції будуть зростати. Тому Бісмарк обирає стратегію поведінки максимального загострення відносин із Францією, змушуючи подібним чином Францію постійно відчувати небезпеку будь-якою своєю дією, і з метою відновлення військового потенціалу зіткнутися з новою війною проти Німеччини.

Перша значна німецько-французька криза сталася вже на початку 1872 р. і була пов'язана з проблемою виплати контрибуції і виведення германських військ з окупованої території. Російська дипломатія, яка виступала в ролі посередника в цьому питанні, намагалася прозондувати позицію Німеччини у разі пом'якшення для Франції умов франкфуртського миру, у відповідь Бісмарк пригрозив у випадку подібного рішення продовжити окупацію французької території. Вже навесні криза посилилась у зв'язку з обговоренням введення у Франції загальновійськової повинності. Бісмарк також, за його словами, був «схвилюваний затвердженням військового бюджету Версальськими зборами», тому що надані кошти перевищували військові витрати Наполеона III [26]. Далі йшли висловлювання представників командного штабу германської армії на чолі з Мольтке, затримка германського посла Арніма в Берліні, демонструючи подібним чином всю серйозність становища. Усі ці події, включаючи звинувачення Франції в спробі організувати об'єднаний виступ держав, (маючи на увазі Росію) [27] призвели до задоволення Бісмарка в питанні про сплату контрибуції.

Конфлікти за подібним сценарієм проходили протягом усього періоду, починаючи з 1872 по 1875 рр., і мали своєю метою, як вирішення внутрішньополітичних завдань, таких як переформування армії, боротьба з економічною кризою, так і зовнішньополітичних – домогтися ізоляції Франції і не допустити її швидкого відновлення. У подібних конфліктах Франція, в першу чергу, шукала підтримку і посередництво у Росії як найбільш зацікавленій країні в збереженні противаги Німеччині в Європі.

Подібна роль, відведена Росії, в конфліктах між Німеччиною і Францією імпонувала російському уряду. Олександр Горчаков любив порівнювати Росію з багатою незаміжною дамою, яка дозволяє, щоб її улещували, але завзято зберігає свою свободу [28]. Однак, проводячи абсолютно незалежну політику, Росія все більше сприяла німецько-австрійському зближенню, рівно в тій мірі, в якій Німеччина своїми міжнародними кризами, сприяла російсько-французькому зближенню.

Найбільш яскравим із низки німецько-французьких криз першої половини 70-х рр. XIX століття була так звана «Військова тривога 1875 р.», багато сучасників того часу вважали, що Європа тоді стояла дуже близько до нової німецько-французької війни.

Початком франко-німецьких криз часто вважається циркуляр єпископа міста Нансі в 1873 році. Такий висновок робиться через те, що до цього часу вже відбулося укладення так званого «Союзу трьох імператорів». Проте міжнародні конфлікти між

цими країнами ще з 1872 року за своїм характером були подібними, тому швидше за все стратегія нагнітання конфлікту Бісмарком була обрана, як тільки стало відомо, що відновлення Франції відбувається трохи швидше [29], ніж розраховував канцлер Німеччини.

Мало сумнівів викликає той факт, що Бісмарк готував і готувався до подій «Військової тривоги 1875 р.», врахувавши помилки попередніх криз, де саме Росія була головною перешкодою в здійсненні планів Бісмарка. Незважаючи на невелику значущість цих подій, вони демонстрували германському канцлеру відокремлену позицію російського уряду [30].

Одним з ключових заходів, що готували «Військову тривогу», для Бісмарка була місія Радовіца, якому, на думку більшості істориків [31], доручалося прозондувати можливість Російського нейтралітету у разі війни з Францією в обмін на німецьке сприяння Росії на Сході.

Вже при зустрічі з російським послом Павлом Убри Отто фон Бісмарк, повідомивши про заборону вивезення коней з Німеччини, підкреслив, що закон має і антифранцузьке забарвлення, даючи зрозуміти Росії, що його не влаштовує швидке відновлення військової сили Франції, і Німеччина буде цьому заважати, легкий натяк прозвучав також о можливій війні під виглядом розмов, що витають у Франції, нібито бажаної реваншу [32]. У цей час Бісмарк досить яскраво підкреслює важливість позиції Росії в германсько-французьких відносинах, що не залишилася непоміченою російським послом у Берліні. Павел Убри доповідав до Петербурга: «Принаймні, ця програма Бісмарка (мається на увазі місія Радовіца і консультації про німецько-французькі відносини) свідчить про утішне для нас значення. Однак його хотіли б в інтересах Німеччини поширити на всі політичні питання» [33].

Паніка, викликана німецькою пресою, з приводу загрозливих розмірів французьких озброєнь, відбувалася на тлі переговорів Німеччині з Бельгією. На цих перемовинах Бісмарк натякав на загрозу з боку Франції напасти на Німеччину, використовуючи бельгійський коридор, чим викликав страх у бельгійського посла барона Нотомба, який побоювався контрзаходів Німеччини, на які натякав Бісмарк по відношенню до Бельгії [34].

Гельмут Мольтке та інші представники військової партії висловлювали думку про необхідність втручання з боку Європейських країн з метою вплинути на Францію, звернути її увагу на труднощі, які можуть виникнути у зв'язку з її військовими приготуваннями [35].

Настільки значний ажіотаж серед німецького суспільства і преси викликав французький закон про кадри прийняття, якого збільшувало розмір французької армії на 160 тис. чоловік [36], як неодноразово заявляв Луї Тьер, (колишній президент Франції) що збільшення від цього закону відбувалося лише на папері [37] і його прийняття фактично Франції нічого не давало. Закон, що збільшує озброєння Франції скоріш за все мав за мету вплинути на внутрішнє становище у Франції, граючи на реваншистських настроях, які, безсумнівно, були в цей період у пересічних французів, за його допомогою намагалися досягти популярності та підтримки керівництва країни. З одного боку, розуміючи безглуздість цього заходу, він прагнув продемонструвати готовність Франції піти на війну, щоб домогтися реваншу в Німеччині, перш за все у свого народу. Але зовнішньополітична складова в ньому також існувала. Це впливає із сумнівів щодо його доцільності, на якій наголошував Луї Тьер та припускав Олександр II [38].

Уже, знаючи про невдачу місії Радовіца, якому так і не вдалося зацікавити Олександра Горчакова обіцянками на Сході, Бісмарк усе ж сподівався переконати російського імператора і його канцлера підтримати позицію Німеччини, а тому напруга зберігалася. [39], Франція в особі Луї Тьера побоювалася германської пропозиції про

роззброєння Франції в разі прийняття її європейськими країнами, «чаша принижень - для Франції - була б переповнена» [40].

Після приїзду імператора Олександра II і Олександра Горчакова в Берлін конфлікт швидко зійшов нанівець [41]. Російську позицію про збереження миру також підтримала Англія і, незважаючи на вже його розв'язання до того часу, показала можливість зближення з Росією.

Незважаючи на те, що більшість істориків вважають Німеччину головною винуватицею «Військової тривоги 1875 р.», мотиви збільшення погрози цієї події були в усіх учасників.

Німеччина, на перших етапах була зацікавлена в загостренні створеної ситуації, тому що вона сприяла Бісмарку у вирішенні ряду проблем як всередині країни, клерикальні і військові закони [42], так і чинити тиск у зовнішній політиці на Італію з її гарантійним договором з папою Римським, на Бельгію - для дозволу використання її територій у разі війни з Францією, а вона, якщо передбачалася, то не раніше весни 1876 року, коли в Німеччині завершиться переозброєння, про що свідчать донесення російського військового аташе в Німеччині [43]. Ще одним приводом для конфлікту було бажання Бісмарка налякати Францію, адже подібна поведінка Німеччини спостерігалась у всіх конфліктах, починаючи з 1872 р. Луї Тьер в розмові російському послу Миколі Орлову заявив, що у зв'язку з подібною ситуацією французькому уряду довелося відмовитися від дуже необхідної йому позики. «Таким чином, через бажання щадити педантичність Німеччини готові завдати шкоди фінансам Франції» [44].

Франція також мала свою зацікавленість у розпалюванні конфлікту, перебуваючи в ситуації повної ізоляції через поразку у франко-пруській війні 1870-1871 рр. та похідної від цього слабкості перед Германською імперією. Тобто вона була не вигідним союзником. Для того щоб вийти з ізоляції, потрібен привід для зближення з якою-небудь державою. Такою державою обрала Росія [45], з причини досить великої сили і мінімуму протиріч з нею. Франція розуміла, що Росія буде проти повторної війни Німеччини з Францією, тому їй була вигідна ситуація, коли вона опиниться під загрозою війни і нехай навіть усного виступу Росії на її захист буде достатньо, щоб почати зближення із цією країною. Така ситуація з ще більшою неоднозначністю продемонструвала, що Францію необхідно підтримати для противаги в Європі. Тому можна припустити, що Франції був вигідний конфлікт, а звідси – можлива провокація, в якій російський монарх підозрював Францію [46], з прийняттям закону, який найближчим часом нічого не змінював, але міг бути розцінений, як підготовка до війни. А вже після згасання конфлікту, Франції природно вигідно було перебільшення його значущості.

Росія була зацікавлена у перебільшенні конфлікту, по-перше, з причини зростання своєї ролі як великої держави, яка розв'язала мирним шляхом конфлікт, що здавався неминуче призведе до війни в Європі. По-друге, за неодноразовими натяками Олександра II [47] Росія була зацікавлена в потеплінні відносин з Англією задля розв'язання з нею середньоазіатських питань, що й було досягнуто.

Англії ж зі зміною уряду, який стався багато в чому через невдачі країни на зовнішній арені показати значний успіх нового кабінету на чолі з Дізраелі, і для цієї мети конфлікт також необхідно було перебільшити.

Таким чином, практично в усіх великих держав, що взяли найбільшу участь у «Військовій тривозі 1875 р.» були свої цілі і інтереси в перебільшенні конфлікту до певної міри, особливо після його закінчення.

Якщо повернутися до відношень Німеччини з Росією у цій історичній події, то слід, мабуть, назвати їх зондуванням можливостей домовитися із Росією в Європі в ставленні до Франції. Про це говорить місія Радовіца. Перебуваючи в Петербурзі, усі його розмови звелися лише до тонких натяків, до якогось обговорення або конкретної

пропозиції Германії до Росії так і не надійшло. «Військова тривога 1875 р.» не змінила близьких відносин між Росією і Німеччиною, тому що необхідність в їх близькості була продиктована зовнішньополітичним положенням. Однак поступово намітилася тенденція все більшого надання переваги Німеччиною Австро-Угорщині перед Росією, а також значного зближення Росії з Францією. У цілому позиції Австрії та Франції на міжнародній арені в цей час дуже схожі між собою. Обидві, зазнавши поразки від Пруссії, були змушені коригувати свої зовнішньополітичні відносини на європейській арені. Як перед Францією, Росія віддавала перевагу Німеччині, так і перед Австрією Німеччина віддавала перевагу Росії, як це було заявлено в ході переговорів у Гаштейна [48]. Як Австрія ставила своєю метою заручитися підтримкою Німеччини, для боротьби проти Росії, так і Франція прагнула заручитися підтримкою Росії для протидії Німеччині. У пресі часто виникали припущення, що Австро-Угорщина у зв'язку зі своїм історичним і географічним положенням ближче до Німеччини, а Росії ближча до Франції у зв'язку з небезпечним сусідством з двома німецькими державами. Але саме «Військова тривога 1875 р.» продемонструвала суперечності Німеччини та Росії, наочно показавши, що династичні інтереси не є досить міцним базисом для спільних дій.

У перспективі дослідження планується розширити базу джерел, доповнити її німецькими архівними документами, розглянути в комплексі так званій «Союз трьох імператорів», окремо приділити увагу Берлінському конгресу, як ще одній події, що знаменувала собою зміну ролі Росії у зовнішньополітичних планах Германської імперії.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются причины, которые привели к появлению такого события как «Военная тревога 1875 г.», заинтересованность сторон конфликта в его разжигании. Автор показывает внешнеполитические изменения, которые произошли между Германской и Российской империями, что привело к указанному конфликту.

Ключевые слова: «Военная тревога 1875 г.», «Союз трех императоров», Франкфуртский мир, франко-прусская война 1870-1871 гг.

SUMMARY

The reasons that were contributed to the occurrence of such events as «The military alarm 1875», interest of the parties to the conflict in his development are investigated in article. The author highlights the change in foreign relations between the Russian and German empires that led to the above mentioned conflict.

Keywords: «Military alarm 1875», «League of the Three Emperors», Frankfurt peace, Franco-Prussian war 1870-1871.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Шнеерсон Л. М. На перепутье европейской политики: Австро-руско-германские отношения (1871-1875 гг.) / Л. М. Шнеерсон. – Мн.: БГУ, 1984. – 207 с.
2. Чубинский В. В. Бисмарк. Политическая биография/ В. В. Чубинский М.: Мысль, 1988. - 416 с.
3. Борисов Юрий Васильевич. Русско-французские отношения после Франкфуртского мира, 1871-1875 / Ю. В. Борисов ; под общ. ред.: Е. В. Тарле. – М.: Госполитиздат, 1951. – 288 с.
4. Ерусалимский Аркадий Самсонович. Бисмарк: дипломатия и милитаризм / А. С. Ерусалимский. – М.: Наука, 1968. – 285 с.
5. Хилльгрубер А. Отто фон Бисмарк. Основатель великой европейской державы – германской империи. / Пер. Жаровой И.И., Рывкиной О. Е / В кн.: Хилльгрубер А.

- Выдающиеся политики: Отто фон Бисмарк, Меттерних. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 320 с.
6. Людвиг Э. Бисмарк/ Э. Людвиг. – М.: Захаров, 1999. – 480 с.
  7. Палмер А. Бисмарк/ А. Палмер. – Смоленск, «Русич». – 1998. – 544 с.
  8. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. – 463 с.
  9. Бисмарк Отто. Мысли и воспоминания: В 3-х т. / О. Бисмарк ; пер. с нем. под ред.: А. Ерусалимский. – М.: Соцэкгиз, 1940.
  10. Франко-германский кризис 1875 г. // Красный архив. – 1938. – Т. 6 (91) – С. 106-149.
  11. Зомбарт В. История экономического развития Германии в XIX веке/ В. Зомбарт. – СПб.: Брокгауз-Ефрон – С. 14.
  12. Шнеерсон Л. М. На перепутье европейской политики: Австро-русско-германские отношения (1871-1875 гг.) / Л. М. Шнеерсон. – Мн.: БГУ, 1984. – С.7.
  13. Бисмарк Отто. Мысли и воспоминания: В 3-х т.: Т. 2 / О. Бисмарк; пер. с нем. под ред.: А. Ерусалимский. – М.: Соцэкгиз, 1940. – С. 158.
  14. Шнеерсон Л. М. На перепутье европейской политики: Австро-русско-германские отношения (1871-1875 гг.) / Л. М. Шнеерсон. – Мн.: БГУ, 1984.
  15. Там само – С. 27.
  16. Там само – С. 17-18.
  17. История дипломатии. В пяти томах. – Том 2. – М.: Государственное издательство политической литературы. – 1963. – С. 36.
  18. Шнеерсон Л. М. На перепутье европейской политики: Австро-русско-германские отношения (1871-1875 гг.) / Л. М. Шнеерсон. – Мн.: БГУ, 1984. – С. 40
  19. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Гос. изд-во полит. литературы, 1952. – С. 128.
  20. Шнеерсон Л. М. На перепутье европейской политики: Австро-русско-германские отношения (1871-1875 гг.) / Л. М. Шнеерсон. – Мн.: БГУ, 1984. – С. 43.
  21. Там само – С. 49-50.
  22. Там само – С. 49-50.
  23. Там само – С. 49-50.
  24. Там само – С. 49-50.
  25. Там само – С. 49-50.
  26. Борисов Юрий Васильевич. Русско-французские отношения после Франкфуртского мира, 1871-1875 / Ю. В. Борисов; под общ. ред.: Е. В. Тарле . – М.: Госполитиздат, 1951. – С. 90.
  27. Там само – С. 94.
  28. Шнеерсон Л. М. На перепутье европейской политики: Австро-русско-германские отношения (1871-1875 гг.) / Л. М. Шнеерсон. – Мн.: БГУ, 1984. – С. 53
  29. Борисов Юрий Васильевич. Русско-французские отношения после Франкфуртского мира, 1871-1875 / Ю. В. Борисов ; под общ. ред.: Е. В. Тарле . – М.: Госполитиздат, 1951. – С. 86.
  30. История дипломатии. В пяти томах. – Том 2. – М.: Государственное издательство политической литературы. – 1963. – С. 38.
  31. Там само. – С. 45.
  32. Деша посла в Берлине Убри министру иностранных дел кн. Горчакову от 2 марта 1875 г. // Франко-германский кризис 1875 г. // Красный архив. – 1938. – Т. 6 (91) – С. 113-114.
  33. Деша посла в Берлине Убри министру иностранных дел Горчакову 9 марта 1875 г. // Там само. – С. 114-115.
  34. Деша посла в Берлине Убри министру иностранных дел Горчакову 20 апреля 1875 г. // Там само. – С. 121-122.

35. Депеша посла в Берлине Убри министру иностранных дел Горчакову 3 мая 1875 г. // Там само – С. 127-128.
36. Письмо посла в Берлине Убри министру иностранных дел Горчакову 2 мая 1875 г. // Там само. – С. 126-127.
37. 20 апреля 1875 г. Письмо посла в Берлине Убри министру иностранных дел Горчакову 20 апреля 1875 г. // Там само. – С. 123.
38. Депеша посла в Берлине Убри Александру II 10 июня 1875 г. // Там само С. 146
39. Письмо посла в Берлине Убри министру иностранных дел Горчакову 3 мая 1875 г. // Там само. – С. 128.
40. Депеша посла в Париже Орлова министру иностранных дел Горчакову 8 мая 1875 г. // Там само. – С. 129.
41. Депеша посла в Берлине Убри министру иностранных дел Горчакову 9 мая 1875г. // Там само – С. 133.
42. Киссинджер Г. Дипломатия./ Г. Киссинджер. – М.: Ладомир, 1997. – С. 147.
43. Депеша посла в Париже Орлова министру иностранных дел Горчакову 8 мая 1875 г. // Франко-германский кризис 1875 г. // Красный архив. – 1938 – Т. 6 (91) – С. 129.
44. Депеша посла в Париже Орлова министру иностранных дел Горчакову 8 мая 1875 г. // Там само. – С. 129-130.
45. Борисов, Юрий Васильевич. Русско-французские отношения после Франкфуртского мира, 1871-1875 / Ю. В. Борисов ; под общ. ред.: Е. В. Тарле. – М.: Госполитиздат, 1951. – С. 72.
46. Депеша посла в Берлине Убри Александру II 10 июня 1875 г. // Франко-германский кризис 1875 г. // Красный архив. – 1938. – Т. 6 (91) – С. 146.
47. Депеша посла в Берлине Убри министру иностранных дел Горчакову 9 мая 1875г. // Там само. – С. 133.
48. История дипломатии. В пяти томах. – Том 2. – М.: Государственное издательство политической литературы. – 1963. – С. 41.